

Ludvig Reventlow og almuens undervisning i 1780'erne

Af BIRGER PEITERSEN

Den store skolekommission, der arbejdede fra 1789 til 1814, altså i 25 år, satte som bekendt skel i den danske skoles historie. Om dens virke og resultater ved vi en hel del, ikke mindst takket være skolehistorikeren Joakim Larsen. Men hvorfra udgik initiativet til skolereformerne? Cand. mag. BIRGER PEITERSEN – der p. t. er med til at opbygge skolevæsenet i Zambia – har undersøgt spørgsmålet og konstaterer, at æren tilkommer Ludvig Reventlow – det var hans udspil i den lille landbokommission, der førte til regeringens beslutning.

Den store skolekommission af 1789 begyndte ikke på bar bund. Forud gik der et intenst reformarbejde, hvis betydning hidtil ikke har været rimeligt påagtet. Det var Ludvig Reventlow, der var drivkraften i det.¹

Ludvig Reventlows forudsætninger.

Greven fra Brahetrolleborg havde adskillige forudsætninger for at tage almueundervisningens tilstand op til revision.

Den idemæssige baggrund blev lagt under et 2½ års studieophold i Leipzig i årene 1766–69, og det var den i samtiden højt ansete professor C. F. Gellert, der bibragte Reventlow kendskab til den nye pædagogiske bevægelse, filantropismen. Flere af de forandringer, der skete på skoleområdet i Danmark, hentede inspiration i de gellertske tanker, bl. a. indenfor begynderundervisningen og undervisningen i legemsøvelser.²

Efter sin hjemkomst fra udlandsturen stod Reventlow i forbindelse med mange af de betydeligste talsmænd for filantropismen, men kun i enkelte tilfælde kan der spores nogen direkte indflydelse til hans reformarbejde. Men 2 personer træder nu frem, nemlig J. A. Cramer³ og P. Villaume, sidstnævnte dog først med reel indflydelse efter 1793. Det var Cramer, der fra o. 1780 hjalp Reventlow med at få indrettet det brahetrolleborgske skolevæsen efter de filantropistiske idealer, som de kom til udtryk hos den brandenburgske godsejer F. E. von Rochow ved dennes skole i Reckahn.⁴

Grev Johan Ludvig Reventlow som ung.
Efter maleri af Jens Juel (?)

J. A. Cramers betydning i denne sag bevidnes af Reventlow i hans pro memoria fra 16. juni 1790. Heri beretter han om baggrunden for sine skolereformer og skriver bl. a. »at ved hjælp af flere indsigtsfulde mænd, og især understøttet ved Cantzler Cramers nidkære utrættelige iver, så jeg mig i stand til at lægge grunden til det her begyndte; hans ømme venskab har jeg den første tanke at takke og det synspunkt, fra hvilken jeg siden stedse har betragtet det hele; han antog sig mine skoler med en faderlig omhu og oplivede alting, han dannede og forberedede mig de tre skoleholdere — —⁵. Kilden viser klart, at Cramer var initiativtageren til forandringerne, og at han siden havde stor interesse i skolernes tilstande.

Men kilden kan ikke bære Joakim Larsens påstande om, at det var gennem Cramer, Reventlow fik kendskab til den rochowske skoleform.⁶

Det øvrige materiale kan heller ikke bære den. Hverken Cramer eller Reventlow havde stiftet personligt bekendtskab med den nye reckahnske skole, og deres viden om den må de altså have hentet fra litteraturen eller mundtlige meddelelser. Og det har de haft gode muligheder for.⁷

Rochows ry bredte sig fra år til år, hans bøger og metoder vakte opmærksomhed. I perioden fra den første skoles start i 1773 og til 1781 udkom der over 40 tyske skrifter omhandlende de rochowske forhold. Som den første danske besøgte præsten Jacob F. Feddersen skolen i Reckahn i maj 1775, og indtrykkene herfra skildrede han i sin bog fra 1778: »Nachrichten von dem Leben und Ende gutgesinnter Menschen«, der udkom i Tyskland. Heri omtalte han undervisningsmetoden og andre karakteristiske ting fra den nye skole. Oversættelsen til dansk af Rochows læsebog »Der Kinderfreund« i 1777 må for de skoleinteresserede her i landet have været lidt af en begivenhed, der har medvirket til en udbredelse af Rochows navn.⁸

Det vides, at Ludvig Reventlow har haft et omfattende kendskab til tidens pædagogiske litteratur og var yderst velorienteret i de pædagogiske tanker, der rørte sig i udlandet.⁹ I begyndelsen af 1781 udkom C. F. Riemanns: »Versuch einer Beschreibung der Reckahnschen Schuleinrichtung«. I hvert fald allerede i 1782 har Reventlow kendt dette værk, for da begyndte han at bygge den første skole efter den beskrivelse, der blev givet hos Riemann af den rochowske skolebygning.

Skolevæsenets forbedring på Brahetrolleborg.

De pædagogiske tanker, Ludvig Reventlow vendte hjem med fra udlandsrejsen, fik han lejlighed til at føre ud i praksis ved sin overtagelse af baroniet Brahetrolleborg i 1777. Som nævnt ovenfor blev det den rochowske skoleform, der dannede udgangspunkt for nyindretningen på Brahetrolleborg. Fremskaffelsen af egnede lærere til at opfylde de nye undervisningsmål blev en vanskelig opgave; endnu var der ikke blevet dimitteret nogen fra landets eneste seminarium, Kiel Seminarium. Reventlow løste problemet ved at finde en duelig skoleholder,

Christian August Schmidt, og sende ham til Kiel. Schmidt blev optaget på seminariet i 1782, og allerede efter ca. 1½ års uddannelse kunne han dimiteres som seminariets og samtidig monarkiets første seminariuddannede lærer, i slutningen af 1783.¹⁰ Skolernes indvielse fandt derefter sted den 17. og 18. december 1783.

Skolereglementet, der var den afgørende faktor i hele forandringen, blev oplæst for børnene og deres forældre ved skolernes indvielse. I dets indledning fremtræder Reventlows formål med reformen: »Børnenes opdragelse er ustridig det vigtigste, som skal give et grundet håb til en mere oplyst almue, og derved fremmes deres egen sande lyksalighed i fremtiden«. ¹¹ For at opfylde dette formål har Reventlow set det som sin pligt at forandre skoleindretningerne, hedder det videre. Almuen vil så ved den fornuftigere opdragelsesmåde blive gode og nyttige borgere i staten. De reventlowske filantropistiske anskuelser kan ikke træde tydeligere frem end i denne indledning til skolereglementet.

Hovedtrækkene af reglementets og instruktionens bestemmelser kendes fra de fleste skolehistoriske værker og skal ikke gentages her, men det skal dog bemærkes, at de skolebestemmelser, der citeres og fremtræder i alle værkerne, ikke er de oprindelige. Ludvig Reventlows eget udkast til et skolereglement med tilhørende instruktion ligger i Landsarkivet på Fyn; en undersøgelse af det originale udkast viser, at det reglement, der fik kongelig konfirmation den 25/3 1785, er en revideret 2. udgave.¹²

Det oprindelige reglement blev benyttet i skolernes første 10 måneder og indeholdt mere omfattende bestemmelser for eleverne end det senere – større timetal og mindre frihed – men forskellene var ikke principielle.

Aldrig tidligere har der eksisteret en så omfattende undervisningsvejledning som den, der blev forfattet til de brahetrolleborgske lærere. Når de havde denne og Riemanns værk, der indeholdt omfattende metodiske anvisninger, stod lærerne rent teoretisk yderst veludrustet.

Ny var den vægt, der i begyndelsesundervisningen blev lagt på at modne børnenes opfattelses- og udtryksevne. I religionsundervisningen var hovedkravet for læreren, at han skulle fremstille den kristne lære på en for børnene fattelig måde. Ingen udenadslæren skulle formørke skolegangen. Legemsøvelse som fag var ikke nævnt i reglementets opremsning af fagkredsen, men alligevel må faget betragtes som led

i undervisningen. Skikkelige elever fik som opmuntringspræmie til-ladelse til »at øve sig i adskillig morsom leg« een time imellem for-og eftermiddagsskolen. For alle, som fik denne opmuntring, underviste Reventlow selv i sommerperioden hver søndag eftermiddag i nye øvelser. Det har således været muligt at give eleverne en undervisning i faget og ikke blot en introduktion, og det berettiger til at opfatte Re-ventlow som den første i landet, der satte faget legemsøvelser på undervisningsplanen. Han omtaler selv i sommeren 1787, at han lod bøndernes børn »foretage en mængde legemsøvelser«, og et maleri af Gjørup skole fra ca. 1793 viser en apparatlignende opstilling, der minder stærkt om det senere kendte klavreapparat, der blev gymna-stikkens første redskab.¹³ Løb, spring og smiddiggørende øvelser var bestanddelene i faget.¹⁴

Det var Reventlows håb, at han kunne gøre skolen til et tillokkende sted for børnene. Det indskærpedes, at formaninger og advarsler i alle tilfælde skulle gå forud for straf undtagen overfor uvillighed, ulydighed, løgne og tyveri, – der skulle indberettes til skolekommissionens af-gørelse. De mindre forseelser skulle straffes ved nedrykning i klassen, skammebænken og tab af de »angenehme« ting; den største straf for de mindre forseelser var at blive bortvist fra skolen i en kortere periode.

En anden nyskabelse var, at lærernes aflønning blev ordnet ved op-rettelse af en skolekasse, hvortil bønderne betalte. Læreren skulle nu ikke længere ud og tigge om sine penge hos forældrene. Embedet skulle være et heltidsarbejde, og en væsentlig forhøjelse af lønnen var derfor nødvendig. Den brahetrolleborgske pengeløn på 80 rigsdaler årligt var høj; til sammenligning kan tjene, at man under Den store Skolekommissions forhandlinger opererede med pengestørrelser som 20 rigsdaler, og kun Ludvig Reventlow vovede at fremhæve, at under 50 rigsdaler måtte lønnen ikke sættes.¹⁵

Resultatet blev et pædagogisk velordnet skolevæsen på Brahetrolle-borg, med et fast økonomisk grundlag, stadig skolegang, og seminarie-uddannede lærere. Men Ludvig Reventlow sigtede videre. Hans eksem-pel på Brahetrolleborg gav igangsættende impulser til andres skole-reformer, både private og statslige; og selv vendte han nu også op-mærksomheden udad mod landets øvrige almueskoler.

Den lille Landbokommission af 3. november 1774.

Kort efter regeringsskiftet i 1784 tog de nye regeringsmedlemmer initiativ til flere økonomiske landreformer. Blandt andet fremførte Christian Reventlow for kronprinsen, at de påbegyndte – men utilstrækkelige – landreformer på det nordsjællandske krongods burde udbygges. Kronprinsen bifaldt forslaget, og det resulterede i, at der blev givet Ludvig Reventlow mundtlig befaling om, at han måtte indkomme med forslag om forbedringer på Frederiksborg og Kronborg amter. Ludvig Reventlow arbejdede med sagen i ca. 3 måneder og indgav den 18. juli 1784 sit forslag til nedsættelse af en kommission til forbedring af bondestandens kår i de 2 nordsjællandske amter. I sit forslag skitserede han de retningslinier, der skulle lægges til grund for arbejdet, og samtidig udpegede han de medlemmer, der forekom ham egnede til at sidde i den foreslåede kommission. Reventlows forslag sluttede med følgende bemærkninger: »Men alt dette ville dog, når det end når sin største fuldkommenhed, ikke have den forønskede fremgang, når ikke tillige sørges for ungdommens bedre undervisning og skolerne, som alene danner den moralske karakter og lægger den første grund, hvorpå alt andet skal bygges. Til den ende var det og at ønske, at noget almindeligt i den henseende blev indrettet«. ¹⁶ Ludvig Reventlows opfattelse af, at der var en indre sammenhæng imellem de økonomiske reformers resultater og en forbedret almueundervisning, træder her tydeligt frem.

Litteraturen har ikke tidligere været opmærksom på Ludvig Reventlows initiativ og ansvar for kommissionen, men tillagt Christian Reventlow æren, og først i et par små skitser om Den lille Landbokommission, der er skrevet indenfor de sidste årtier, antydes med forbehold, at Ludvig har været kommissionens initiativtager. ¹⁷

Efter afleveringen af sit forslag har Ludvig Reventlow haft meget tæt kontakt med kronprins Frederik. I et brev fra 24. juli oplyser han, at hele hans beskæftigelse består i møder med kronprinsen både mandag, tirsdag, torsdag og lørdag fra tidlig morgen til kl. 12 middag. ¹⁸ Det må uden tvivl være Reventlows forslag, der har fremkaldt den store aktivitet, og den bekræfter opfattelsen af, at Ludvig Reventlow var den drivende kraft i forbindelse med Den lille Landbokommissions nedsættelse og fastlæggelse af dens retningslinier.

Den lille Landbokommission blev nedsat den 3. november 1784, og

den skulle bestå af de medlemmer, Reventlow havde foreslået. Det var foruden Ludvig broderen Christian, amtmanden over de 2 amter Heinrich Levetzow og etatsråd og direktør for Grønlandske Handel, Wilhelm A. Hansen. N. Hammeleff blev sekretær og i 1788 medlem, da Ludvig Reventlow forlod sit sæde.¹⁹

Kommissoriet omtalte kun forbedring af fæstebøndernes og husmændenes økonomiske forhold, og efter dets ordlyd hørte skolereformer ikke under beføjelserne. Man har således ikke taget hensyn til Ludvig Reventlows afsluttende bemærkninger i det forslag, der lå til grund for kommissionens nedsættelse. Dette forhold forekommer besynderligt, eftersom de foreslåede medlemmer blev udpeget og de øvrige retningslinier blev fulgt.²⁰ Frykten for at give kommissionen for stort arbejdsfelt er måske sammen med en foretagen prioritering af problemerne en del af forklaringen.

Kommissionen og undervisningsspørgsmålet.

På trods af kommissoriet tog kommissionen skolesagen op i sin første forestilling af 28. januar 1785.

Den var selv klar over, at den overskred sine beføjelser, men ungdommens bedre undervisning var en nødvendighed »for derved at lægges den faste og sikreste grund til disse beboeres varigste lykke, hvorpå alt andet skal bygges«. Der blev foreslået flere skoler med kortere skolevej, for at børnene uden vanskelighed flittigt kunne søge dem. Lærerlønnen skulle forbedres ved nedlæggelse af degneembeder og overflødige kapellanier og større afgift af bønderne. Desuden skulle der udlægges jord til læreren, og spindeskoler skulle forbindes med den øvrige skole.²¹

Alle kommissionens forslag skulle indgives til Rentekammeret. Dette, hvis leder var Christian Reventlow, sendte forestillingen til Danske Kancelli, hvorunder undervisningsvæsenet henhørte, og dette viderebefordrede forestillingen efter sædvanlig praksis til udtalelse hos Sjællandske Stiftsøvrighed. Herfra blev der givet svar i form af en betænkning, og i de følgende år fremkom der ad denne vej en række indlæg om undervisningsproblemerne på landet fra både Stiftsøvrigheden og Landbokommissionen. Almueundervisningen var sat under debat.

Sjællands stiftsøvrighed stod af stiftamtmanden og biskoppen. Med baggrund i sine utallige visitationer havde biskop N. E. Balle stor ind-

sigt i almueskolens problemer, og han interesserede sig stærkt for en løsning. Da de skiftende stiftamtmande ikke var særlig optaget af skoleproblemerne, blev det Balle, der skrev stiftsøvrighedens erklæringer i skolesager.

Således som Balle var eneansvarlig for Stiftsøvrighedens skoleindlæg, var Ludvig Reventlow omend ikke eneansvarlig så dog den faktiske forfatter af kommissionens indlæg om undervisningsspørgsmålet. Christian Reventlows rolle har øjensynlig her mest været præsiderende, og de 2 øvrige medlemmer synes ikke at have haft specielle forudsætninger med hensyn til løsning af skoleproblemerne.²² De reventlowske anskuelser, der præger indlæggene, bekræfter formodningen om, at kommissionen i det store og hele har overladt undervisningsspørgsmålene til Ludvig Reventlow.²³ Der blev således tale om direkte forhandlinger mellem Ludvig Reventlow og Balle om skolespørgsmål. Rentekammer og Danske Kancelli var kun nødvendige ekspeditionsled.

Parternes skoleindlæg.

De første mindre indlæg i forhandlingerne var præget af bred enighed. Begge parter så lærerlønnens forbedring som den vigtigste forudsætning for en ordning af skolevæsenet.²⁴ Først med kommissionens udkast fra 10. marts 1786 blev der fremlagt detaljerede forslag til skolevæsenets ordning. Der blev foreslået retningslinier for skolernes beliggenhed, lærerlønnens størrelse og dækning, undervisningsvejledning, skolekommission og valg af lærere, ligesom der blev fremsat ønske om oprettelse af seminarier. Efter stiftsøvrighedens sidste betænkning skulle reformerne gennemføres i samme takt, som der opstod vakancer i degneembederne, men det talte kommissionen stærkt imod og ønskede reformer gennemført snarest muligt.

Reventlows forslag om oprettelse af et seminarium til uddannelse af lærere til almueskolerne var hans første direkte forsøg på via Landbo-kommissionens autoritet at få inddraget hele landets skolevæsen i forhandlingerne. Udkastet fik kongelig resolution og blev således den første regeringsbeslutning vedrørende skolereformerne.²⁵ Forslagene blev også tilstillet Danske Kancelli og derigennem stiftsøvrigheden.

Stiftsamtmandens og biskoppens svar på den første regeringsbeslutning vedrørende skolereformer blev indsendt til kommissionen 10. september 1787.²⁶ Reventlows ønske om oprettelsen af et seminarium

blev stærkt bifaldet af Balle, og han udvidede endog forslaget til at omfatte 11 seminarier for hele landet og heraf 4 på Sjælland; desuden fremlagde han en detaljeret lærerinstruktion.

Men biskop Balles betænkning med den tilhørende instruktion har udæsket Ludvig Reventlow, og han besluttede at fremlægge sine personlige bemærkninger for kommissionen. Bevæggrundene for denne beslutning fremgår af et brev fra grev Ludvig til søsteren, hvor han skriver om udarbejdelsen af sine anmærkninger: »Hoffe immer, es kann Gelegenheit zu den allgemeinen Schuleinrichtungen geben, deswegen alles zusammen getragen, damit es doch förmlich der Cancelli zu Gesichte kömmt. Viel einfältiges in Balles seinem Aufsatz, es ist als ob es 2 Männer die es geschrieben, so verschieden, aber davon mehr als genug«. Foruden at gøre bemærkninger til Balles forslag skulle der altså argumenteres for en forbedring af hele landets almueundervisning.

29. december 1787 fremkom Ludvig Reventlow så med sit indlæg med ønsket om en almindelig skolereform, der skulle omfatte hele landets almueundervisning.²⁷⁻²⁸

I indledningen fremhæver han, at skolen er den vigtigste genstand, regeringen har at påse, da den ene kan lægge grunden til alt, og »uden den vil de bedste og fordelagtigste indretninger være uden mindste virkning. Hvad hjælper al frihed, når de, som skulle nyde samme, fattes evne til at anvende den til deres bedste.« Efter en omtale af J. A. Cramers: »Ønsker ang. en General-Skole-Commission og derefter en General-Skole-Direktions Indretning« (1787) og det indtryk, skriftet må have gjort hos de ansvarlige, fortsætter han: »Men endnu synes det, at dannelsen af nationens tænkemåde ikke endnu er regeringen så magtpåliggende, at den uden forstand kraftigere skulle fuldføre det, som ville være den sikreste og varigste indflydelse, for at mere og mere at nærme sig formålet til det fuldkomne, som vor regering ved enhver lejlighed ellers siger at fremme og udvide. Hvilken frydefuld udsigt, når der det snarest muligt kunne lægges hånd på den genstand — —«.

Ludvig Reventlows næsten desperate forsøg på at anråbe de ansvarlige skal utvivlsomt ses i sammenhæng med, at han havde besluttet at forlade administrationen for helt at hellige sig sine egne godsindretninger. Han indså, at skulle han bidrage til at puste liv i regeringens skolepolitik måtte det ske, imens han havde sit sæde i Landbokommisjonen. Hele indlægget med dets næsten ultimative krav til regeringen

viser Ludvig Reventlow som kommissionens aktive og dynamiske skolereformator.

Hvorledes hans indlæg blev modtaget i administrationen, har det ikke været muligt at registrere, men det er en kendsgerning, at der i Landbokommissionens officielle svar af 28. maj 1788 på Balles forslag gives den overraskende meddelelse, at kommissionen ikke har behandlet bestemmelserne om den indre ordning, da »det er vor regerings hensigt at skolevæsenet ej i disse to amter alene, men i alle kongens riger og lande måtte blive forbedret, siden en god skoleopdragelse er — — —«. ²⁹ Hvad der har bevæget regeringen til en ændret holdning kendes ikke, men Ludvig Reventlows indlæg må betragtes som en af de væsentligste faktorer.

I Reventlows afskedsaudiens hos kronprinsen 1 måned efter indlæggets udfærdigelse er det sandsynligvis blevet berørt, og kronprinsen har utvivlsomt lagt stor vægt på sin tidligere medarbejders mening. ³⁰ Da kommissionen erfarede om regeringens ændrede holdning i undervisningsspørgsmålet, fremkom den med forslag om, at der skulle nedsættes en skolekommission for de 2 nordsjællandske amter og én for hele landet, for derved at få en snarlig iværksættelse af skolereformerne i hele landet. Stiftsøvrigheden havde knap så megen hast og mente, at en kommission for de 2 amter var tilstrækkelig i første omgang. Til trods for at kancelliet i sin indstilling til kongen anbefalede stiftsøvrighedens standpunkt, besluttedes det i statsrådet den 27. marts 1789 at nedsætte begge kommissioner. ³¹

I sine anmærkninger havde Reventlow også imødegået Balles pædagogiske anskuelser; sammenfattende kan den pædagogiske uenighed mellem de 2 personer siges at bestå i, at hvor Balles synspunkter stod for en beskeden udvidelse af fagkredsen og en bevaring af den fungerende tilsyns- og kaldelsesordning, ønskede Reventlow radikalt at ændre tilsyn, kaldelsesret og især fagkredsen og de enkelte fags indhold.

De 2 forfatters indlæg blev senere benyttet som forhandlingsgrundlag i Den store Skolekommissions forhandlinger og fik derved en afgørende indflydelse på denne kommissions resultater.

Konklusion.

Landbokommissionens skolehistoriske betydning ligger i dens stædige forsøg på at tvinge skolereformønskerne med ind i forhandlingerne om

de øvrige landboreformer på landet. Den blev forhandlingscentrum for de 2 pædagogiske retninger, som biskop Balle og Ludvig Reventlow repræsenterede, og man fik for første gang en undervisningsdebat. Ud af indlæggene kunne man efterhånden udkrystallisere de områder inden for undervisningen, der trængte til en revision, nemlig læreruddannelsen, lønforholdene og undervisningsmetoden. Kommissionen beredte derved Den store Skolekommission et bredt forhandlingsmateriale. Kommissionens forslag om en skolekommission for hele landet fik kongens bifald, og kommissionen blev således den store Skolekommissions skaber.

Landbokommissionens resultater indenfor skoleområdet må uden forbehold tilskrives Ludvig Reventlow.

Allerede med sit forslag om kommissionens nedsættelse fra juli 1784 gjorde han opmærksom på skoleforholdenes betydning for bondestandens velfærd, og han udbyggede sine synspunkter i de senere indlæg. Hans kritiske indlæg fra 29. december 1787 står centralt i spørgsmålet om, hvilke grunde der lå bag regeringens uventede beslutning om at forbedre hele rigets landskolevæsen.

NOTER

1. Joakim Larsens grundlæggende oversigtsværker »Bidrag til den danske skoles historie 1784–1818« og »Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse« er de mest dækkende vedr. emnet, men væsentlige forhold er ubelyste.
2. Gellerts pædagogiske tanker er samlet i »Gellerts Moralske Forelæsninger« oversat til dansk i 1773 af P Wandall.
3. J. A. Cramer (1723–88). 1754–71 tysk hofpræst i København. 1773–88 prokansler og teologisk professor ved Universitetet i Kiel. Fik sommerbolig nær Brahetrolleborg i 1781 og blev en af L. Reventlows nærmeste venner.
4. F. E. von Rochow (1734–1805) Friherre til Reckahn, Brandenburg. Var foregangsmand for filantropistisk-prægede reformer blandt de lavere klasser. Hans skole i Reckahn (1773) blev mønsterskole for hovedparten af de europæiske landsbyskoler.
5. J. Larsen: »L. Reventlow. Pædagogiske afhandlinger« (1900) s. 22.
6. J. Larsen skriver, at det var gennem Cramer i Kiel, at L. R. fik kendskab til Rochows skoleform (Skoleref. af 1814 s. VIII ff). E. Holm er af samme opfattelse, ligesom de nyere skolehistoriske værker.
7. Cramer besøgte først Reckahn 7.9.1786, altså ca. 2 år efter de reventlowske skolars indvielse.
8. »Børnevennen« oversat i 1777 af Jacob C. Pingel.
9. Ses bl. a. af hans P. M. af 6.2.1790 og 16.6.1790 (Pæd. afh. s. 14 og 23).

10. J. Larsen: Bidrag s. 41 f.
11. Det konfirmerede skolereglement af 25.3.1785 er i Foghtmanns Rescripter.
12. Landsarkivet for Fyn. VII 2. Landkommuner. Brahetrolleborg: Skolesager 1691–1954.
13. Sybille R. til Sophie R. 2.7.1787 (C. B. Reventlow: En dansk statsmands hjem (1902–03)).
14. Schirach: Politisches Journal 1789, sp. 1018–1021: Ein Schreiben aus Odense, in Führen, dat. 26.8.1789.
15. Sk. ark. 4 akter til Delib 4 b læg VI. af Grev L. Reventlows anmærkninger til skolekommissionens foreløbige udkast til en forordning om skolerne på landet. dat. 30. nov. 1798 (J. Larsen: Skoleloven af 1814... s. 146 ff kap. § 67).
16. Johan Bülow's afskrift af Ludvig Reventlow's forslag af 18.7.1784 til kronprinsen om fremgangsmåden ved reformerne på det frederiksborgske og kronborgske distrikt, dateret 28.7.1784 (Johan Bülow's Samlinger i Sorø Akademis Bibliotek 70. A. 11).
17. Hans Jensen: Chr. D. Reventlow s. 93 f.; A. F. Bergsøe: Chr. D. Reventlow's virksomhed Kbh. 1837 I s. 56, L. Bobé: Rev. pap. I s. XXXVII; J. Holmgård: De nordsjællandske landboref. og Statsfinanserne. En skitse (1954); B. Stig Jørgensen: Udskiftn. af krongodset i Nordsjælland (1966) J. Larsen: Bidrag ... s. 53 nævner L. R.'s forslag, men uden at vurdere virkningerne.
18. L. R. til Louise Stolberg 24.7.84. (Rigsarkivet). Altenhof Privatarkiv II nr. 32: 1780–1822. Breve til Louise Stolberg fra L. og Sybille Reventlow).
19. Landbokom. af 3.11.1784 journalnummer 1. – Ang. L. R.'s medlemstid se Birte Stig Jørgensen: Udskiftn. af krong. s. 13 og G. N. Kringelbach: Den civile Centraladministration 1660–1848 (Kbh. 1889) s. 186 og 200.
20. J. Holmgård: De nordsj. landboref. ... s. 62.
21. Landbokom. af 3.11.1784 jour. nr. 20. Det specielle skolemæssige er givet hos J. Larsen: Skolelovene af 1814 ... s. 7).
22. J. Holmgård: De nordsj. landboref. ... s. 62.
23. Især Landkom.'s Forestil. af 10.3.1786. Se også J. Larsen: Bidrag ... s. 53.
24. Landbokom.'s indlæg af 28.1.1785 (kommissionens jour. nr. 20); Biskop Balles forestill. af 31.1.1785 (Danske Kancelli. Henlagte sager 1784–99); Sjællands Stiftsøvrigheds betænkn. af 9.7.1785 (Rentekammeret. 1773–1840: Danske relations- og resolutionsprotokoller. 1786 A nr. 104 litr. A).
25. Rentekammeret 1773–1840: Danske relations- og resolutionsprotok. 1786 A nr. 194.
26. Landsarkivet for Sjælland m. m. Sjællands Stiftsbispearkiv. Det danske skolevæsen 1752–1817.
27. Sk. ark. 4. Akter til delib. 4 a læg III. »Grev Reventlow's anmærkninger til Stiftamtmand og Biskops forslag over skolevæsenets bedre indretning for Kronborg og Frederiksborg Amter. Dat. 1787, 29. dec. – J. Larsen har ikke i Skolelovene af 1814 ... medtaget L. R.'s centrale afsnit.
28. Udtrykket stammer fra Sybille R. i et brev af 12.12.1787 til Louise Stolberg (Bobé: Rev. pap. bd. 9 s. 46).

29. Rentekammeret. 1784–1824. Forskellige sager vedr. Skolerne på Frederiksborg og Kronborg Amter.
30. L. R. til Louise Stolberg 29.1.1788 (Bobé: Rev. pap. bd. II s. 66).
31. Danske Kancelli. 3. Rotuli over Kanc. Forestil. til kongen. 1789. 27.3. Originalen er det ikke lykkedes at finde.